

RELIGIOZNI SVIJET MIROSLAVA KRLEŽE*

Drago Šimundža, Split

UDK: 821.163.42.09 Krleža, M.

211: 929 Krleža, M.

Pregledni članak

Primljeno 8/2000

Sažetak

Religiozni je svijet u Krležinim književnim djelima veoma složen i slojevit. Iako prevladavaju auktorovi ateistički pristupi i shvaćanja, ima različitih opcija i likova, religioznih i areligioznih. Cjelovita studija o tome opširno raspravlja. Ovdje objavljujemo uvodni dio koji nas s jedne strane upoznaje s bitnim obilježjima Krležina literarnog stvaralaštva, s druge s ranim religioznim iskustvima mladog Krleže, točnije, s njegovim književnim zapisom iz kasnijih godina (1942.) o svom dječaćkom životu (životu ministranta) i ateističkom preobražaju u prvim gimnazijskim razredima.

Kao predstavnik više generacija, Krleža je bio vrlo dinamičan, književno i idejno. Sabrana mu djela obuhvaćaju 60-tak svezaka. Ima u njima svih književnih rodova i vrsta, mnogih trajne vrijednosti. Puna su različitih priča i sudbina, povijesnih nemira i filozofskih razdjelnica ljudi i svijetova. Pogledi su mu redovito kritični i pesimistični; zlo je u njegovoj filozofiji moćnije od dobra. Zbog toga radije govori o nedokučivoj sudbini zla i povijesnoj bijedi građanskog društva nego o otkupiteljskoj snazi bitka i konačnoj pobjedi dobra.

Prema osobnom priznanju na ateizam ga je u mladim godinama privukla sklonost prema etičkoj slobodi, prema Izabelli, i Darwinova teorija da je čovjek srodnik majmuna.

I. OPĆA OBILJEŽJA KRLEŽINIH DJELA

Miroslavu Krleži (1893.-1981.) pripada visoko mjesto među hrvatskim književnicima XX. stoljeća. I šire, u općoj povijesti hrvatske literature. Svestran pisac i nemiran publicist, korifej modernih ideja i kritičar tradicionalnih shvaćanja, dugo je bio, posebno između dvaju svjetskih ratova, ne samo *homo litterarius*, profesionalni književnik, već i neupitna književna pojava.¹ S tog

* Ovdje objavljujemo uvodni dio iz opsežne studije istog naslova o svim Krležinim djelima.

gledišta je višestruko značajan. Bilo da ga promatramo u pojedinim djelima, bilo u cjelini golema niza različitih vrsta i žanrova, od kojih šezdesetak svezaka, ne mogu mu se poreći snažni utjecaji i neupitne književne vrijednosti.²

Svjesni smo da se često o njemu stranački sudilo. Mnogi su ga više promatrali i vrednovali idejno nego estetski. U tom svjetlu su ga jedni i previše veličali, drugi bezrazložno podcjenjivali. No jednako smo tako svjesni da mu glavna djela ulaze u sam vrh naših literarnih postignuća.

1. Pjesnik, pripovjedač, esejist i dramski pisac

Vrlo je širok dijapazon Krležina književnog rada. U doba avangardnih pokreta i novih stilova europske književnosti u prvim desetljećima XX. stoljeća, Krleža se u našim okolnostima vrlo uspješno uključio u nove forme i sadržaje. Ne samo buntovno i izazovno već i stvaralački. U tom se smislu i o njemu može kazati ono isto što je on pisao o Kranjčeviću: smiono je i uspješno širio međaše hrvatske književnosti.

Kao predstavnik nekoliko generacija bio je veoma dinamičan, književno i idejno. Odlično je poznao, kao rijetko tko, europsku književnost i kulturu, literarna i društvena kretanja, stari i novi svijet, povijesno i moderno vrijeme, svjetska zbivanja i naše probleme, građanska društvena razmišljanja i moderna suprotstavljanja, vjeru i nevjeru. U tom je osvjetljenju, poput genija iz *Hrvatske rapsodije*, krenuo svojim putem i ostvario golemo djelo.

Iako je bio zaokupljen različitim težnjama i idejama, književnost mu je ipak bila glavno zanimanje. Uporno je otvarao nove vidike, pokretao časopise, branio svoje opcije, promovirao nove vizije. U literarnim je oblicima i idejnim raspravama vrlo širok i raznolik, u neku ruku sveobuhvatan, da ga možemo nazvati najsvestranijim i najopsežnijim hrvatskim književnikom.

-
- 1 Književna je prosudba vrlo rano to uočila i priznala. Milutin Cihlar Nehajev, književni kritičar i pisac 1926. upozorava: "Krleža... nije više samo odraz epohe, nego i njezin stvaralac" (*Jutarnji list*, Zagreb, 4. srpnja 1926.). I Ljubomir ga Maraković već početkom 20-tih godina XX. stoljeća u svojim prilogima, pišući o njegovim dramama, uz neke sadržajne opaske, visoko rangira (usp. na primjer u *Pet stoljća hrvatske književnosti*, knjiga 86, 474-497). Društvena naklonjenost nakon drugog svjetskog rata Krležinu idejnom usmjerenju, koju je slijedila administrativna službena riječ i javna kritika, u tome je bila još izražajna.
- 2 Usp. Ivo Frangeš, *Povijest Hrvatske književnosti*, Zagreb, 1986., i Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1997., 228-234.

Književne su mu vrste različite a tematska polja mnogostruka. Teško je naći literarni žanr u kojem se nije okušao i životno pitanje s kojim se nije suočavao. Toliko je bio utjecajan da je više od pola stoljeća imao glavnu riječ na našem književnom obzorju. Mnogi su ga događaji izazivali. Spremno ih je prihvaćao i angažirano pisao. Publicistički i kreativno.

Afirmirao se: u pjesmi i pripovijesti, drami i romanu, kritici i polemici, eseju i kozeriji, studijskoj i memoarskoj literaturi, putopisu i društvenoj publicistici, razgovornim zapisima i autobiografskim dnevnicima, u klasičnim žanrovima i difuznim oblicima.

2. Stilsko-sadržajne značajke i određenja

Ako je istina da je stil čovjek, a čovjek stil, Krležino je djelo u cjelini slika svoga auktora. Avangardno je i vizionarski poneseno, puno oporbene retorike i idejnih opcija. U sukobu je s tradicionalnim shvaćanjima, (malo)građanskim svijetom i religioznim svjetonazorom. No, bez obzira na sve manjkavosti i opravdane kritike (zbog čestih ideoloških naslaga), u svojoj je cjelini impozantno. Univerzalno je, nemirno i slojevito. Prepuno je slika i vizija. Nedostaje mu doduše često lirske topline i blage životne humoreske, ali je zato vrlo bogato esejističkim diskursima i psihološkim analizama, životnim realitetima i društvenim ilustracijama. Smiono je prožeto modernom mišlju i silinom riječi, dramskim sukobima i oporbenim suočavanjima s ljudskim htijenjima i životnim problemima.

Krleža se cijelog života neumorno upuštao u egzistencijalne i metafizičke teme, kritičke prosudbe i utopističke slutnje, pisao o životu i smrti, religiji i umjetnosti, ljepoti i moralu, vjeri i nevjeri. Zanimale su ga, kaže, zvijezde na nebu i stvarnosti na zemlji: sudbinske slutnje i društveni problemi, "ljudi zmijske" i "igra ljubavi", kriminalci i čankolizi, varalice i umišljeni sveznadari, bludnici i nasilnici, u jednu riječ, čovjek i njegov svijet sa svim svojim nemirima i tajnama, širinom duha i ponorima strasti.³

Iskonski mu je dinamizam: dijalektika života i načelo suprotnosti, oporbenost i borbenost - značajan suradnik. Čega god se uhvati, zanimljivo piše, dramskim postupkom. Filmski predočava životne scene, realna i fiktivna zbivanja, složene rasprave i tragične sudbine.

Iako je pun simbolizma i modernih postupaka, dijaloških kontroverzija i monoloških rasprava, bliži je logičnoj naraciji, nego

³ To su mahom njegovi izričaji (usp. *Djetinjstvo 1902.-1903.*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 92, 251-253).

modernoj apstrakciji. Iskazi su mu narativni, postupci neorealistični, doživljaji iskustveni, likovi konkretni. Ponekad je, doduše, kao u mladenačkim dramama i nekim poetskim djelima, odveć imaginativan, nadrealističan i neobičan. Ideje i junake pretvara u kontraste i simbole, podređuje ih svojoj opciji i sugestivno u antitetičkim obratima i svojevrsnim paralelizmima sve drammatizira. No i u tom se drži svojih načela, književnih koliko i idejnih.

Zanimala ga je raznolikost, univerzalnost i konkretnost, idejne opcije i osobne vizije. U tom je stilu samouvjereno izlagao svoja viđenja i uvjerljivo gradio novi svijet, analizirao povijest i drobio (svoje) vrijeme. No unatoč svemu dovoljno je aktualan, izravan i blizak.

Usprkos tome što su mu važniji subjektivni doživljaji stvarnosti nego sama stvarnost, u svom je stilu, strukturi i obradi veoma plastičan i dinamičan. Pun je različitih slika i sudbina, povijesnih nemira i filozofskih razdjelnica svjetova i ideologija, analitičkih pogleda i nihilističkih kontrasta. Na mnogim mu se stranicama stoga vrtoglavo prolamaju orkanski vihori egzistencijalnih nemira i metafizičkih sumnji, ponori iskonskih strasti i vrtlozi ratnih nasilja, vizije golemih zala i sukobi oprečnih ideologija. Bitno je obilježen bujicom riječi, širinom pogleda i oštrinom nemira. Neprestano je u oporbi, raspravi i pokretu, dijaloški suprotstavljen i sugestivan. Stil mu je ekspresionistički ponesen i epski širok, plastičan i dramatičan, na momente kontraran, govornički impresivan a životno pesimističan.

Junaci su mu smioni i borbeni, kao i on. Sam ih, kao sveznajući pisac, planski bira i po volji modelira. Smiono ih secira i nemilosrdno sukobljava sa svim i svačim, s Bogom i čovjekom, etičkim vrijednostima i vlastitim idejama. Nikada ih ne štedi. Naturalistički ih do kosti razotkriva. Na mahove se i sam s njima razilazi, smišljeno podešava dijaloge i auktorski gradi teze.

U svim se suodnosima majstorski snalazi. Trudi se i u dobroj mjeri uspijeva ostati u granicama literarne riječi i moderne misli. Koliko pritom, kao sveznajući pisac, s jedne strane po volji stvara i oblikuje svoje junake, toliko im s druge vrlo vješto dopušta višu ili manju samostalnost, punu osobnih doživljaja i vlastitih emocija. No istodobno vješto režira konflikte i sukobe, umorstva i samoubojstva, u kojima unakrsno izražava svoje namjere.

Presmiono bi ga bilo nazvati književnikom-filozofom, kakav je na primjer bio Kranjčević. Međutim, u svojim je postupcima i istraživanjima - iako pod teretom ideoloških opcija - vrlo često, posebno kad se suočavao s ljudskim sudbinama i egzistencijalnim upitnostima o svijetu i čovjeku, i filozofski intrigantan. Upuštao se je u sociološke studije i misaone raščlambe, nazorske raspre i ideološke kontroverzije o etici i estetici, vjeri i nevjeri, o odnosim zla i dobra u svemiru

i svijetu, o književnom umijeću i likovnoj umjetnosti. Uvijek smiono i izazovno, u opoziciji različitih pokreta i ideja, likova i shvaćanja, s iznenađujućim poznavanjem stvari.

3. *Publicist, polemičar i ideolog*

Koliko je u literarnom smislu bio kreativan, stvaralački ponesen i stilski izražajan. Jednako je tako, zbog svojih ideja i čestih oporbi, bio borben i polemičan. Ne možemo stoga mimoći njegovu prirodenu bojovnost i invektivnu oštrinu, dramsku strukturu i ironične naboje. Po naravi je bio buntovan i konfliktan, rođeni dramatičar i oštar polemičar. I to ne samo u prigodnim, kritičkim, esejističkim i publicističkim priložima, već vrlo često i u književnim djelima, u pripovjedačkim i dramskim tekstovima, revolucionarnim pjesmama i ideološkim raspravama.

Za svoje se opcije, shvaćanja i ideje smiono zalagao. Tendencioznost je, kako je nazivao svoj angažman, u pojedinim razdobljima smatrao literarnom vrijednošću. U književnoj je kokeriji i obilnoj polemici, osobito u političkim disputama i ideološkim pamfletima, sipao drvlje i kamenje, napadao, blatio i rušio sve što mu se nije sviđalo, ne obazirući se pri tom je li u pravu ili u krivu.

Znao je biti nemilosrdno ciničan, grub i sarkastičan. U svom je oporbenom furiozu, posebno između dvaju svjetskih ratova, vrlo oštro nastupao te poput vulkanskog ponora potresao našim povijesnim i aktualnim bivanjem i zbivanjem. Koliko književnim i duhovnim razmišljanjima, toliko nerijetko i društvenim shvaćanjima. U pojedinim je prepirkama i osudama kritizirao, odbacivao i negirao mnoge vrijednosti, osobito naše domaće, duhovne, religiozne i kulturne,⁴ ali se – spomenimo i to - nikad nije odricao svog nacionalnog imena i zajedničke sudbine sa svojim narodom.⁵

⁴ Vrlo je oštar, na primjer, u *Antibarbarusu*, *Hrvatskoj književnoj laži* i *Mom obračunu s njima*. No čujmo ovdje kratki izvadak iz *Hrvatske rapsodije*, nabrekla teksta difuzne forme, pripovjedačko-dramske, u kojemu se 1918. na samom početku ekspresionističkog vala čuje sva ona nemirna lavina koja, kako pisac hoće, ruši staro, a stvara novo. Riječ je o prelomnim vremenima u kojima hrvatski genij juri "prema suncu" u vlak u koji se, krenuvši na svoj put, sudario sa starom kompozicijom natovarenom benzinom, te poput rasplamsale baklje pali i ruši sve na što nailazi: "trese i ništi", kaže Krleža, "katedrale, kazališta, akademije, kasarne, palače, dvorove, redakcije, ateliere, urede, crkve, sabore, kapelice, laži, luksuriozne hrvatske laži - to već i nije vlak," zaključuje auktor, "to je poklič za Suncem."

⁵ Zanimljiv je jedan dijalog u *Zastavama*, panoramskom romanu o hrvatskoj tra-gičnoj sudbini od 1912. do 1922., u kojemu mladi Kamilo Emerički, apologetski predstavlja svog auktora: "Nikad me nije interesirala politika", naglašava Krležin alter-ego, "kao karijera, i to sam ti već hiljadu puta izjavio! To što mene interesira,

U tom se stilu nije dao smesti: ni kad je pisao *Našu kuću*, ni kad je u *Legendama* velike povijesne likove a historijski podređivao svojim ciljevima,⁶ ni kad je u *Panu* i *Simfonijama* prkosno isticao Bacha i Dionizija na račun kršćanske etike i askeze, ni kad je u borbenim stihovima i tendencioznim pripovijetkama, revolucionarna nadahnuća, poticao i promicao komunističke opcije, ni kad je hamletovski postavljao pitanja, na našim i širim prostorima, o "panonskom blatu" i "balkanskoj krčmi", ni kad je u *Glembajevima* svjesno rušio građanski svijet, ni kad se u kojekakvim *obračunima* i *književnim lažima*, *našoj inteligenciji* i *Brašančevu* svjesno suprotstavljao, kako je govorio, hrvatskoj mistici i mitici, stvarnoj povijesti i religioznoj tradiciji.⁷

Međutim, ni tu ga ne treba jednostrano promatrati. Više je faktora na nj djelovalo i više povoda izazivalo. Koliko su ga okolnosti na to poticale, s jedne strane naš oporbeni tradicionalizam, s druge nova vremena i njihova kretanja, toliko su ga njegove prirodene sklonosti, duhovne kontroverzije i svjetonazorske ideje k tome vukle. Smjelo se, u skladu sa svojim intimnim opredjeljenjem, opirao svim sakraliziranim formama, prije svega tradicijskim i vjerskim, ali i svim drugim umišljenim veličinama, s koje god strane dolazile. Pred očima mu je lebdio novi svijet, socijalističko-komunistički, kao antizbiljnost starom, građanskom i kršćanskom, od kojega je svjesno polazio, rastakao ga i rušio, a da ga se nikad do kraja nije oslobodio.⁸

to je ova moja zemlja, eto, ova smrdljiva krčma ovdje, onaj krastavi pas na lancu tamo u onom blatu, ovaj bordel, ovi Cigani, ove kurve koje urlaju pijano, ovaj mrak moje rođene zemlje, to je moja domovina, i mislim da nisi zaboravila ja sam bio i ostao vezan o ovo naše prokletstvo, o ovu našu bijedu, a to nije retorika, to je tako doista, nisam nikakav emigrant i, desilo se ma što, nikada neću emigrirati, netko mora i ovdje ostati! Pa ipak, mislim da je smiješno u ovome momentu da ti pričam staru priču, šta li sve nisam izgovorio o brigama ove moje zemlje još pod tvojim peštanskim krovom, davno, a ono nije bila nikakva politika, to je moj život, i ako je taj moj život politika, onda ću se baviti tom i takvom politikom dok dišem."

- 6 Riječ je o Isusu Kristu, Michelangelu Bonarrotiju i Kristoforu Kolumbu, koje auktor u skladu sa svojim idejnim vizijama podređuje materijalističkom svjetonazoru, ideji odbacivanja Boga i pobožanstvenjenju čovjeka.
- 7 Usp. na primjer: *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće, O našoj inteligenciji, Ivan Meštrović vjeruje u Boga, Moj obračun s njima, Hrvatska književna laž, Brašančevo u Dubrovniku*, neke osvrte o Ksaveru Šandoru Đalskom itd. Bile su to, čini se, i u njegovim očima više polemike i ideološki pamfleti nego stvarni sudovi. Stoga je i sam, svjestan da je u tome pretjerivao, 1969. priznao da je pisao pamflete koje treba zaboraviti "kao efemeride".
- 8 Stalno ga je zanimala vjera i nevjera, a na momente je, posebno u svojim dnevnicima, i vjerski razmišljao. Premda neki, u tome interpretacijski pretjeruju (usp. Z. Kulundžić, *O Krležinoj religioznosti, Marulić*, XV, 1982., br. 1, 17-44), svjesno je u sebi nosio kršćansku sliku svijeta (onu iz svog djetinjstva) i s njom se, poput

4. Osnovne odrednice Krležinih antropoloških pristupa i shvaćanja

Krležina su djela po svojim žanrovima i motivacijama veoma raznolika i različita, ali su po stilskim i sadržajnim elementima veoma slična ili, bolje, auktorski tipična, epski široka i sudbinski nemirna, vidovita i konfliktna. U svima se osjeća simbolika revoltnih tonova *Hrvatskog genija* i revolucionarnih naboja *Plamenog vjetra*. Auktor traži i otkriva životne vrtloge i sudbinske situacije u čovjeku i svijetu. Oporba mu je glavno sredstvo, a kritika staroga i traženje novoga misli vodilje. Stoga se u Krleže sve nekako odvija u znaku dvočlanih nemira, osobnih i društvenih, povijesnih i metafizičkih. Pred čitateljem se javljaju fiktivni i realistički prizori puni nutarnjih suprotnosti i sebičnih likova, pohlepnih strasti i pesimističkih (anti)teza. Zbog toga bismo ukratko zaključili da je Krležin književni svijet revoltan i kontradiktoran. Život čovjeku nije sklon, pa ni on sam sebi, još manje svojim suparnicima, drugim ljudima i njihovim shvaćanjima.

Činjenica je, što se Krleži često prigovara, da rado denuncira idejne protivnike, osobito predstavnike Crkve, svećenike.⁹ Ali, istini za volju, nikoga ne štedi, pa ni samoga sebe.¹⁰ Kad su u pitanju ljudski prijestupi i povijesna zla, nema u njega "gotovih" obećanja. Život je u njegovu poimanju "majmunska arena", a zbiljnost "vražji otok". Svijet mu je opasno bojište sebičnosti, zloće i nasilja, a čovjek po naravi prijestupnik, *homo peccator*, "grešnik" koji ne može izići iz svoje tragične situacije. Stoga ga često cinički promatra. Zaviruje mu u dušu i razotkriva sve tajne i nagone, iskonsku uvjetovanost i osobnu ograničenost. Zbog toga ni oni koje naizgled simpatizira, koji se zanose novim idealima i velikim društvenim prevratima, nisu ništa bolji od onih protiv kojih se bore.¹¹ Mijenjaju se samo uloge, dok se stvarnosti stalno ponavljaju.

Kranjčevića, neprestano borio. Djela su mu, rječnik, znanje i iskustvo, teme i odnosi višestruko protkani vjerskim govorom i religioznim mislima. Kućni odgoj i vjerska pouka u djetinjstvu ostavili su na njemu duboke utjecaje (usp. Autobiografske zapise, primjerice *Djetinjstvo 1902.-1903.*), ne samo kulturološke već i teološke. Na to upućuju mnogi likovi u kojima auktorski iskustveno progovara.

- 9 Usp. Milan Špehar, *Problem Boga u djelima Miroslava Krleže*, Zagreb, 1987., 66-86 i passim.
- 10 I sebe često moralno i duhovno optužuje. Takav je i prema istomišljenicima. Bori se za ideje, ali ne za ljude, pojedine junake. Nema u njega povlaštenih. Koliko god je u nekim razdobljima i književnim nadahnućima sklon socijalnim opcijama, modernim vizijama i nekonvencionalnim junacima, književno im općenito realis-tički prilazi i u kritičkim situacijama otkriva njihove slabosti, rušilačke strasti i sebične ciljeve.
- 11 S vremenom im i ideali gube cijenu. Dapače, što se više bore za novog čovjeka, novo društvo i nove odnose, to su sve svjesniji da je to puka utopija.

U stvari, u pitanju je čovjek, njegova fizika i metafizika. U nama vladaju kaotična zbivanja i beskorisna nadanja, sudbinske sile i mučna propinjanja, iskonske suprotnosti i nužna sučeljavanja, borba. Koliko nas na to potiču povijesne okolnosti i društveni odnosi, toliko i prirođena animalnost, neshvatljiva okrutnost i sveprisutna sebičnost. Prihvaćajući takva gledišta, Krleža je, što je vrlo znakovito, prije modernog egzistencijalizma i literature apsurdna došao do krajnje pesimističkih stajališta. Čovjek je, zaključuje, izgubljeno i u sebi tragično biće - zvijer koju kultura ne izgrađuje.

U takvoj viziji svijeta i života, sklon krutoj opciji sudbine, nekoj vrsti iskonskog prokletstva, često ponavlja kako je ljudski rod "najniža životinjska vrsta",¹² a čovjek obično animalno biće, životinja,¹³ "zapravo majmun",¹⁴ koji i s modernom tehnikom ostaje ono što u biti jest: majmun.¹⁵

Ukratko, zlo je u Krležinoj filozofiji jače od dobra,¹⁶ a ljudi dijabolično zločudni i genetski perverzni, pokvareni; višestruko su ranjivi i nemoćni. Dok s jedne strane teže za vječnim idealima, s druge ih neprestano negiraju. Nemaju snage da nadvladaju svoju animalnost i sudbinsku uvjetovanost s kojom se uzaludno bore u (unaprijed) zatvorenu krugu osobnih želja i apsurdnih odnosa.¹⁷

12 Ima toga na mnogo mjesta u mnogim djelima. Usp., na primjer, *Povratak Filipa Latnovicza*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 93, 131, i *U logoru*, u istoj nakladi, knjiga 94, 128-131, 139, 145 (gdje Horvat izlaže Krležinu teoriju o čovjeku "jakoj životinji" i "glupoj životinji", uspoređujući se sa psom).

13 Usp. *Banket u Blitvi*, Proza 4, Sarajevo, 1980., 165-66., 190-91. Usp. također *Djetinjstvo*, u nav. dj., 285, *Na rubu pameti*, u nav. dj., 194, *Povratak Filipa Latinovicza*, u nav. dj., 105-106 i *Legenda*, u: *Legende (Drame 1)*, Sarajevo, 1981., 17-18.

14 U toj su viziji zanimljive Krležine asocijacije u *Djetinjstvu*; usp. na primjer str. 283-84 u navedenom izdanju. Uz naznake u prethodnim bilješkama (12 i 13) usp. također *Areteja*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 94, 312-13 te filmski scenarij *Put u raj* (u *Legende, Drame 1*, Sarajevo, 1981., 289-90 i 298). - Unatoč svemu, Krleža ne gubi povjerenje u čovjekov put "prema zvijezdama". Cilj mu nije na vidiku, ne želi ga ni vidjeti, jer bi to bio kraj ljudskog hoda, zakočio bi daljnje uspone, ali ga se u svojim revolucionarnim nadanjima ne odriče; spontano ga prenosi u novu eshatologiju ili, jasnije, u neostvarivu budućnost.

15 Više puta se na to navraća. U *Areteju*, na primjer, jednom od posljednjih važnijih djela, prkosno uzima telefon kao simbol napretka i zaključuje: "Nije bitno za nas da telefoniramo, nego to da iz nas telefonira još uvijek gorila!" (u *Pet stoljeća književnosti*, knjiga 94, 312; usp. još bilj. 12, 13, 14).

16 Usp. na primjer *Veliki meštar svih hulja* (u *Novele 1*, Sarajevo, 1982., 49-54) te niz drama, pripovijesti i romana u kojima zlo do kraja pobjeđuje; razara junake i njihovu okolinu.

17 Iako Krleža piše dvadesetih i tridesetih godina, prije razvijenih forma literature apsurdna, mnoge su mu misli i djela nadahnuti vizijom krajnjeg besmisla. Pun je negativnih likova i tjeskobnih razmišljanja o čovjeku i njegovoj sudbini.

U toj se kozmički pesimističnoj viziji, s teškim primislima, usprkos auktorovim intimnim težnjama i traganjima za meta-poviješću i novim čovjekom, javljaju neotklonjivi paralelizmi u vremenima i ljudima. Štoviše, promatramo li Krležu u nemirnom spektru njegovih vizija i konkretnih zbivanja, lako ćemo uočiti kako mu mnoge scene i likovi - različitih htijenja i mišljenja, suprotnih svjetova i filozofija - odražavaju fatalističke odrednice iskonske zbiljnosti; manje lica, a više naličja. Miješaju se različiti svjetovi, junaci i ideologije, smjenjuju nasilnici i žrtve, odnosno psihosociološki kontrasti različitih svjetonazora, epoha i pokreta, vlasti, staleža i zvanja, a čovjek sa svojom zbiljom ostaje isti.

Zbog toga se, premda se idejno zalagao za "velike ciljeve" socijalističkih ideala, nikad nije priklanjao njihovu konačnom ostvarenju. Radije je izazovno upućivao na nedokučivu dubinu zla i "povijesnu bijedu" građanskog društva, nego na otkupiteljsku snagu bitka i konačnu pobjedu dobra. Mučile su ga životne kušnje i građanske "laži", društvena izrabljivanja i neminovne varke. U toj je opciji prebira po našoj povijesti i ljudskoj psihi, društvenim nemirima i ideološkim suprotnostima, te tako istodobno imaginarno i stvarno otkrivao i potvrđivao vulkane neugasivih strasti i dubine svemoćnog zla.

U tom mu se obzorju - u širokoj panorami različitih zapisa i sudbina - uz niz imaginarnih junaka: heroja, genija i titana, koji u svom idealizmu gube tlo pod nogama, neizbježno susreću simbolični likovi, mahom negativni zatočnici dijaboličnih strasti i ideja, ljudi bez ikakve odgovornosti i morala: ubojice i okorjeli zločinci, varalice i nasilnici, pronevjeritelji i lopovi, robovi različitih požuda i poroka, kriminalci i prevratnici, psihopati i idioti, egoisti i izrabljivači, luralice i zavodnici, pijanci, bludnici i špijuni, sumnjivi ideološki mesije i revolucionarni utopisti.¹⁸

To je, kako kritika dobro zapaža, jedna od glavnih značajki, ali i ozbiljnijih literarno-sadržajnih zamjerki Krležinoj viziji čovjeka i svijeta. Naime, dok je s jedne strane vrlo uvjerljivo i uspješno, s osloncem na tradicionalne moralne principe, prokazivao buržujsku "glembaještinu" i rušio staro društvo, s druge je ostao na pola puta, bez uvjerljivih etičkih poruka i pozitivnih likova.¹⁹ Iako se i to od njega očekivalo, i na mahove činilo da za tim teži, smiono je od toga

¹⁸ Ima takvih likova u svim Krležinim razdobljima i u svim literarnim žanrovima, posebno u dramama i romanima.

¹⁹ Općenito mu se smatraju pozitivnima doktor Gregor iz drame *U logoru*, Laura iz *Agonije* i sestra Angelika iz *Gospode Glemabajevih*, koju auktor - premda je u jednom času naziva "lutkom u kabinetu voštanih figura" (*Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 94, 297) - crta neobično blagim bojama, smirena i duhovno (religiozno) izgrađena lika.

odustajao. Njegova mu svijest, točnije njegova mu filozofija nije to dopuštala.

Zbog toga je veći buntovnik i kritičar - neki bi rekli nihilist, neki realistički analitičar - nego sljedbenik idealističkih opcija ili nadobudni moderni profeta.

5. Literarne vrijednosti i trajnost Krležinih djela

Krleža je u našim i, šire, europskim i svjetskim okvirima veliki književnik. Glavni je predstavnik hrvatske avangarde na razmeđu starih i modernih formacija u drugom desetljeću XX. stoljeća, ekspresionistički glasnogovornik i moderni kreator. Svojim je otklonom od mističnih lirskih impresija i matoševski orijentiranih Gričana unio novi duh u našu literaturu te uspješno postao nezaobilazan realizator novih forma i usmjerenja. Po svom je djelu iznimna pojava ne samo u našoj nego i u svjetskoj literaturi. Koliko opsegom i sadržajnom slojevitosti, toliko žanrovskim varijacijama i književnom vrijednošću. Zbog toga, iako se nećemo uvijek složiti s njegovim razmišljanjima i kritikama, nećemo mu zanijekati značenje i ulogu. U različitim književnim oblicima. Veliki je majstor dramskih i romanesknih prizora, pjesničkih simfonija i esejističkih diskursa, simboličnih likova i vizualnih faktura, analitičkih razglabanja i psiho-socioloških poniranja u društvena i sudbinska pitanja. Fraza mu je osnovna snaga, a dramatična struktura važna podloga za njezinu uspješnost.

Ima, doduše, dosta idejne borbe i aktualne problematike, retoričkih shema i "pamfletske polemike",²⁰ publicističkih postupaka i patetičkih ponavljanja, s mnogo vike a malo umjetnosti.²¹ Ali ima originalna i moderna pristupa, širokih panorama i književnih modifikacija, socioloških rasprava i povijesnih analiza, tipičnih po stilu i sadržaju, u kojima se prelamaju suprotstavljeni svjetovi i junaci,

²⁰ Usp. Stanko Lasić, Opća problematika sukoba na književnoj ljevici, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 161, 308.

²¹ Usp. Anatolij Kudrjavcev, Energija velikog negatora. O dramskom sustavu Miroslava Krleža, *Hrvatska obzorja*, I, 1993., br. 1, 82-94. Auktor zapaža da ima dosta tautoloških gomilanja, retoričkih ponavljanja: "asindetskih rafala najčešće međusobno nepovezanih misli i pojmova: Egocentrično, glupo, patološki, snobovski, neljudski, nevidjavno, suludo, pijano..." (*Leda*, IV. Čin, Urban o Arijelu), te zaključuje: "Krležin postupak zapravo koristi metodu hiperboličnoga gomilanja i ponavljanja kao stilsku osebnost govora, pa stoga ono što bi se, dramski učinkovito, moglo izraziti jednom jedinom precizno tempiranom i ekonomiziranom rečenicom, ponavlja se čak u više desetaka varijanata. Kvantiteta, dakle, nametljivo preuzima funkciju kvalitete, računajući na paroksisam zvučnog efekta" (nav. dj., 86-87. U prilogu su doduše analizirana dramska djela i zaključci izvedeni prema njihovoj obradi, no glavni se sudovi dobrim dijelom mogu primijeniti i na druge žanrove).

nazori i ideologije. Odličan je dramatik i vrstan pripovjedač, prepun tematskih varijacija i raznolikih priča, psiholoških analiza i antiteičkih razmišljanja, opisa, dijaloga i solilokvija.

Mnogo je toga već zaboravljeno, još više će se s vremenom zaboraviti,²² ali će mu onaj literarno uspjelji dio zračiti trajnom vrijednošću.²³ S njim će nadživjeti sva ideološka sporenja, žučljive borbe i oporbe i, dakako, različita kritička viđenja (koja su mu olako izricana za života): s jedne strane pretjerane pohvale i česta podilaženja, s druge oštre osude i apriorna negiranja.

Iako je vrstan polemičar, najlošije će mu proći aktualne analize, kritike i raspre: idejna esejistika, društvene polemike i publicistički pamfleti, koji su odavno izgubili svoju aktualnost. Za njima će posezati samo znatiželjnici duhovnih intriga i idejnih sukoba na društvenoj sceni i političkoj ljevici, koju je Krleža u nekoliko navrata - poput mladoga Lukacsza - izvlačio iz socrealističkih voda.

No unatoč svemu, hrvatski buntovni kadet Franc-Jozefinske Monarhije, rušitelj starih shvaćanja i mentor novih ideja, cinički Kerempuh i smioni genij iz *Hrvatske rapsodije* - u našoj će kulturnoj historiji i povijesti književnosti ostati poznat ne samo po svojim oporbama, već i po književnim uspjesima, u literarnoj obradi mnogih egzistencijalnih i metafizičkih pitanja, povijesnih zbivanja i ljudskih sudbina.

Jednom riječju, Krleža je bio i ostat će povijesni Mefisto naših duhovnih i društvenih razmeđa, rušenja i građenja, ali jednako tako ugledan i velik književnik, predstavnik duge i plodne epohe između dvaju velikih svjetskih ratova, znamenit kulturni radnik i zaslužan enciklopedist.²⁴

22 Posebno onaj dio koji je vezan za svojedobnu "aktualnu tematiku", idejna sporenja i ideološke sukobe. Jer, koliko god su u svom vremenu zanimljive, aktualne teme nisu u književnosti zahvalne. Nemaju li općeg značenja i univerzalnih vrijednosti, brzo gube na cijeni.

23 Bit će to, usudio bih se naznačiti, iz poezije: razigrani val svježih stihova raspjevanog *Pana*, zatim mala pregršt lirskih i nešto više nemirnih (ratnih i revolucionarnih) pjesama koje više plijene svojom borbenošću, bujicom riječi, nego poetskom ljepotom; od pripovjedačkih djela: tri-četiri antimilitarističke pripovijesti iz *Hrvatskog boga Marsa*, poetični *Curčak pod vodopadom*, nemirni *Vražji otok* i roman *Pouratak Filipa Latinovicza*; od bogate dramske literature: trilogija o *Glembajevima*, zatim *U logoru* i *Aretej* (iako će ove posljednje više zanimati književne sladokusce kao dramska lektira nego kazališna gluma).

24 Jedan je od suosnivača i suradnika Leksikografskog zavoda u Zagrebu, koji je uz pomoć Mate Ujevića, urednika *Hrvatske enciklopedije* u vrijeme NDH-a, uspješno organizirao i dugo vodio. Zavod zato nosi njegovo ime.

II. VJERSKA ISKUSTVA I ATEISTIČKI PREOBRAŽAJ MLADOG KRLEŽE

Krležina je literatura, promatramo li je s religioznog gledišta, veoma složena. S jedne je strane puna čvrste nevjere i polemičnih rasprava, s druge opet bremenita pretraživanjima religiozne stvarnosti i auktorskim izlaganjima, književnim ilustracijama različitih junaka, vjernika i nevjernika, u kojima vjerska problematika u oba svoja vida, teističkom i ateističkom, zauzima istaknuto mjesto. Zanimljivost je to veća kad znamo da je Krleža vrlo rano napustio vjeru te se nakon praktičnog religioznog života u dječaćkom razdoblju odlučio za ateizam.²⁵ Pitanja su se stoga nametala i nameću: Zašto se toliko bavio vjerom? Što ga je sve zanimalo i vraćalo teološkoj tematici? Je li puki ideolog ili religiozni analitičar? Koliko je skeptik i ateist, koliko opet teist i antiteist?²⁶

Ulazeći polako u tu problematiku, naša nas metoda vodi prvim počecima, točnije Krležinim sjećanjima prvih okršaja vjere i nevjere u vlastitom životu. Započet ćemo stoga s autobiografskim zapisima, nekom vrstom auktorova ispovjednog "uvoda" u tematiku cjelokupnog djela. S pravom, jer iz *Fragmenata* i *Djetinjstva u Agramu 1902.-1903.*²⁷ doznajemo mnoge pojedinosti o životu malog Fricija.²⁸ To rano razdoblje (djetinje vjere i "obraćenja" na ateizam) baca važno svjetlo na mnoga Krležina književna izlaganja. Koliko s jedne strane osvjetljuje oštrinu složenih teističko-ateističkih odnosa, toliko s druge tumači stalna preispitivanja Božje opstojnosti i vjerske autentičnosti.

Teško bi bilo reći u koga se sve Krleža u svojim djelima ugledao, tko su mu glavni poticatelji i nadahnitelji literarnih forma i sadržajnih motiva. Poslije ćemo neke spomenuti, ali kad je riječ o *Djetinjstvu*, podsjetit ćemo najprije na sv. Augustina koji ga je potakao da u (književnoj) autobiografiji opiše svoje mladenačko

²⁵ Iako se nećemo izravno baviti pitanjem Krležine osobne vjere i nevjere, i ono nas, dakako, zanima. Ne možemo ga zaobići. Zato ćemo u ovom dijelu, radi boljeg razumijevanja auktorovih uzastopnih vraćanja na religioznu problematiku, iznijeti nekoliko osnovnih podataka koji bi mogli biti znakovit indikator religiozno-areligioznih tema i analiza u Krležinim djelima.

²⁶ Premda se mnogo o Krleži pisalo i piše, više nego o ijednom našem piscu, odgovori su o tome još uvijek nedorečeni. I nije lako na njih jednoznačno odgovoriti. Krleža je pun teza i antiteza. Zbog toga bi dobro došla stručna psihološka analiza i minu-ciozna raščlamba složenog religioznog kompleksa u njega i njegovih junaka koji nerijetko zastupaju auktorova stajališta i iskustva. S jedne strane pokazuju opsesivnost religioznim svijetom, s druge izrazitu potrebu za svojim suprotstavljajima.

²⁷ *Fragmente* je pisao 1914., u svježem sjećanju, kao mladić od 21 godine, a *Djetinjstvo 1902.-1903.* punih 28 godina poslije, kao zreo pedesetogodišnjak. Ipak, u *Fragmentima* je kad je riječ o religioznim uspomenuama i ministrantskom životu vrlo suzdržan, dok je u *Djetinjstvu* književno inspiriran i opširan.

²⁸ Frici je nadimak malog Krleže, hipokoristik njegova imena Miroslav - Fridrik.

razdoblje, religioznu fazu i ateističku transformaciju,²⁹ s kritičkim zapažanjima zrela pisca po svemu sudeći iskrena i realistična.³⁰

Zahvaljujući tome doznajemo da je mali Frici imao brižan vjerski odgoj te da je kao dječak živio s vjerom i vjerskim životom do prvih gimnazijskih godina. Iz dana u dan je posjećivao crkve i crkvene obrede. Izvrsno je poznavao kršćansko bogoslužje, tradiciju i kulturu. U tom je razdoblju osjećao blizinu Boga i iskreno poštovanje prema vjerskim vrijednostima. Doduše, to je poštovanje ponekad prelazilo u strah i nutarnju tjeskobu, bojazan od kazne za svaki propust ili prekršaj, no bilo je očito.³¹

Mladi je Krleža živio u kršćanskoj tradiciji i vršio službu ministranta, poslužnika kod oltara.³² Posebno su ga se doimala bilijska čitanja iz Jeremije proroka i Jacoponeova pasionska kantata *Stabat Mater (Stala Majka pod raspelom)*. Obavljao je duhovne vježbe, redovito se ispovijedao i pričešćivao, sudjelovao u prigodnim priredbama i crkvenim zborovima. Mnoge je pjesme i molitve znao napamet. Štoviše, u religioznim je činima bio posebno angažiran. U djetinjstvu se, kaže, toliko zanosio za vjerom i vjerskim doživljajima da je zamišljao kako će postati svećenik, biskup i kardinal. U toj je fikciji u stanu napravio oltarić i pred bakom vježbao misne obrede, "čitao svoje mise" u svim oblicima "kakve je naručila".³³

²⁹ Sv. Augustin je bio obraćenik. U mladosti je poganski živio. No kad se obratio i prihvatio kršćanstvo, potpuno se duhovno promijenio. Nakon toga je napisao *Ispovijedi* u kojima je priznao sve svoje slabosti, idejna lutanja i moralne padove svoje mladosti. I Krleža je, četrdesetak godina nakon svog "obraćenja" (s vjere na nevjeru), osjetio istu potrebu. Godine 1942. napisao je svoje "Ispovijedi", *Djetinjstvo u Agramu*, u kojima otkriva svoj areligiozni preobražaj.

Zanimljivo je ovdje pripomenuti da Krleža nije vjerovao u prava obraćenja. Prihvatio je doduše obraćenje sv. Pavla, ali su mu sva druga bila sumnjiva (usp. na primjer Krležina djela: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, Sarajevo, 1975., 3, 373, i *Dnevnik*, Sarajevo, 1977., 518-21). Nije li to znak da su se i u njemu borile dvije suprotnosti u kojima se obraćenik nikad ne ostvaruje u potpunosti.

³⁰ Očito je, na što upozoravaju pojedini interpretatori, da je *Djetinjstvo* pisano više kao književno djelo nego faktični dokument (usp. M. Špehar, nav. dj., 105-06, 110-11; M. Miočinović, Krležin dramski krug, u zborniku *Miroslav Krleža*, ur. V. Đurić, Beograd, 1967., 232). Unatoč tome, nema razloga sumnjati u vjerodostojnost osnovnih podataka.

³¹ *Fragmenti*, u *Dnevnik III*, Sarajevo, 1977., 456-60.

³² Evo kako o tome piše kao odrastao ateistički pisac 1942. godine: "...meni su kao dječaku služile igrom: lopte, ali i ciboriji, navikule, kazule, notae quadratae, svete slike, sveci, zvona i misali." Sve su to, osim lopte, crkveni predmeti i simboli, najvećim dijelom pribor kod sv. mise, s kojim se susreću ministranti kod posluživanja svećeniku (*Djetinjstvo*, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 92, 282).

³³ *Djetinjstvo*, nav. dj., 266-316, posebno 304-05, i *Fragmenti*, u *Dnevnik 3*, Sarajevo 1977., 455-459.

Međutim, to se jedino religiozno razdoblje u Krležinu životu, kako doznajemo iz prve ruke, ubrzo promijenilo. U religioznosti se polako rađala nereligioznost. Razlozi su tome višestruki. Koliko su ih uzrokovali nutarnji razvoji, toliko i vanjski utjecaji. Krećući se po kaptolskim crkvama i susrećući se sa svojim vjeroučiteljima, svećenicima i kanonicima, mali je Frici, kako književno pripovijeda pedesetogodišnji Krleža, sve više zapažao njihove slabosti i formalnosti. I već tada je počeo sumnjati. Osjećao je, kaže, da kršćanstvo nije autentično, da ga njegovi sljedbenici više propovijedaju ustima nego životom. Uz to se - nastavlja - u njemu počinju javljati nove sklonosti i spoznaje: erotski osjećaji i darwinističke teorije koje mu nameću nove sumnje, "o čovjeku kao slici Božjoj", te oštar "problem praktičnog ateizma".

Da bi stvar bila još složenija, religiozna ga okolina ne razumije. Naprotiv, kao da ga spontano gura u ateizam. Posebno ga smeta vladanje i tvrdoća njegovih "mentora po kaptolskim sakristijama" koji ga nesvjesno uznemiruju "svojim strogim, rogozbatnim prijetnjama" i okrutnom predodžbom Boga kao "strogog i nemilosrdnog suca", jasnije rečeno: neprimjerenom kaznom i paklom.³⁴

U takvoj sredini dva spomenuta procesa: "igra nagona kao lajtmotiv života" i prividni "znanstveni pogled" darwinističkog scijentizma nisu jenjavali, nego se sve više pojačavali, suprotstavljajući se vjerskim uvjerenjima i dojučerašnjem načinu života. Darwinizam mu je, tvrdi, matematički otkrivao "da je sisavac poput svih sisavaca, da mu je kostur - kostur majmuna, šišmiša i morskog psa, i da njegovi živci i žile s mozgom zajedno nisu ništa drugo nego kreveljenje orangutansko..." To ga je toliko obuzimalo i osvajalo, da se na kraju, kako kaže, "pretvorilo u Arhimedovo otkriće".³⁵

S druge strane, spomenuto ga je "buđenje tijela" i tjelesnog "nagona" sve upornije izazivalo. Slušao je, priznaje, i znao mnogo toga o "tminama grešne strasti", "putenog razvrata", "ponoru požude" i "virovima grijeha", "poganskoj razbludnosti", ljudskoj "opakosti" i "bludu". Sad se sve to tako oštro pojavilo u njemu. Nije se mogao oduprijeti. Naprotiv, prema vlastitim zapisima, predao se bez borbe.³⁶

³⁴ *Djetinjstvo*, nav. dj., 288-90. Svi su izričaji u navodnicima Krležini.

³⁵ Nav. dj., 284 i 285, s širim kontekstom od 276. do 316. - Iako se, kako smo već naznačili, Krleža u svojoj pedesetoj godini, kao prekaljeni borac, sjeća svojih dječaćkih i mladenaćih skretanja prema ateizmu, priznanja su mu - koja, usput budi rečeno, vješto uspoređuje s *Ispovijedima* sv. Augustina - u svojim teološkim i sociopsihološkim aspektima religiozno vrlo poučna.

³⁶ Krleža ne otkriva nutranje borbe i dileme, kojih je sigurno bilo, ali nas dovoljno jasno upućuje u svoje stanje. Primjerice: osjetio se "homo peccator", "balavi grešnik" "u crvenoj suknji i roketi", najprije zbog ljubavi prema Isabelli, u koju je i

Stvari su dalje tekle svojim putem. Vjera u Boga i vjera u Drawinovu teoriju nisu mogle ići skupa; jednako tako kršćansko shvaćanje moralnog života i eruptivna erotika pubertetskih snova nisu se slagali. Trebalo se odlučiti. I Krleža se odlučio za novi put. Prihvatio je Darwina i neodoljivo pjevao Isabelli: "*Ave, Isabella, gratia plena, dominus tecum, benedicta inter mulieribus, benedictus fructus ventris tui...*, posve trubadurski, s nečistom savješću koja nije bila ni najmanje uznemirena."³⁷

Tako mu je s negativnim mladenačkim iskustvom i naučenom Darwinovom "istinom" o srodstvu s orangutanima, kako sam ističe, vrlo rano izbljედjela "verbalna vrhunaravna zapadnoevropska formula da je čovjek sazdan 'na sliku i priliku Gospodnju'..." Tako se odrekao vjere. - "Darwin je", upozorava, "u razaranju ovih svetinja odigrao svoju fatalnu ulogu."³⁸

Opisavši na taj način svoje nemirne godine i mladenačke transformacije, pedesetogodišnji Krleža nastavlja sa svojom filozofijom: *Čovjek u sredovječnom smislu, čovjek više manje stvoren od Boga..., pretvara se jedne vizionarne noći u čovjeka životinju..., u čovjeka koji tek što se osovio na stražnje noge, a zapravo je majmun. Tu se mijenjaju pojmovi... Tu se mijenjaju ne samo*

u crkvi buljio i na nju mislio, a nešto poslije i zbog novih sanjarija, kad mu se, da se poslužimo njegovim riječima: "u glavi javljaju sjenke kupleraja iz Kožarske ulice... gdje sve zaudara po razvratu, po preljubu, po zločinu i pijanstvu, po grijehu i bludu, gdje je sve kloaka lupanara, blato strahote i smrdljivih krčama, gdje je sve *licentia carnalis*, protiv koje vojuju ovi generalni vikari, priori, opati, kanonici, naslovni biskupi, gvardijani, katehete, lektori, regenti kora, monsignori, kapelani, koadjutori, prebendari, orguljaši, propovjednici, fratri, klerici, trećoreci, crkvenjaci, sakristijani, vjeroučitelji, vjeronauči, egzercicije, zvona, tamjani, brokati, ruže, ljiljani, žrtvenici, crkve, drveni sveci, predrasude, svete knjige, slike, kadionice, ciboriji, uroci, prokletstva, anđeli, patrijarši, blagdani i klanedari..." (nav. dj., 315).

Iako se auktor, nabrajajući sve to, po svom običaju ironično poigrava, ipak se iz nabranja vidi nutarnji svijet mladog (i starog) Krleže, osobito njegovo poznavanje religioznih načela, crkvenih službi i bogoslužnih predmeta. Sve ih spominje, uključujući i cvijeće na oltaru, i to sasvim ispravno uvjerljivo, iako mahom cinično, kao "borce" koji "vojuju" protiv zla i grijeha.

³⁷ Nav. dj., 316. Znakovito je kako, aludirajući na crkvene molitve, citira na latinskomu *Zdravo, Izabello*, u izričaju molitve *Zdravo, Marijo*.

³⁸ Nav. dj., 283. Posebno nas ovdje iznenađuje atribut "fatalan" koji označava nešto zlo, neugodno i tragično: "fatalna uloga". U običnom je razgovoru nelogično da bi netko tko je zadovoljan time što je napustio vjeru rekao da je onaj tko ga je na to potakao "odigrao fatalnu ulogu". Ne znam je li Krleža bio svjestan te riječi. Ako jest - a po svemu sudeći jest - onda se u 50. godini paradoksalno ponaša. Doduše, sve se to može shvatiti ironijom, a nije isključeno ni paradoksalno auktorovo poigravanje, kakvih je u njega zaista mnogo.

*vrijednosti i perspektive... nego i sve što se zove ljudsko bitisanje na zemlji.*³⁹

Čudni su ti doživljaji i neobične refleksije. Ali treba vjerovati auktoru. U osnovnim je podacima sigurno iskren.⁴⁰ Toliko je ponesen da se u nekim momentima flagelantski ponizuje. Svjesno otkiva svoje najosobnije sklonosti i erotske strasti, intimne misli i ponašanja. Štoviše, nije mu dosta što se ispovijeda, nego se, poput teških grešnika u prvoj Crkvi, pokornički optužuje:

Bio sam, dakle, iluzionist, ne toliko neinteligentan te ne bih bio svjestan da prodaje maglu i dim u obliku svetih riječi. Bio sam varalica i šarlatan, vještak i rutiner kome nije bilo do simbolike misterija nego do Isabelle, te je spram toga svetogrđa simonija neznatan prekršaj. Bio sam neka vrsta čarobnjaka koji prenosi svete knjige s pelivanskom vještinom, zaronjavajući u smrtni grijeh, s lakoumnosću vidre kada se praćaka za ribicom na mjesečini. Bio sam neka vrsta idiota, opsjednutog profanim fiksnim idejama o blagoslovljenoj utrobi Isabelle, i to upravo u trenucima kada se pjevalo o utrobi Djevice, bio sam Juda, ajmeh meni, da se nisam rodio takvim: si natus non fuissem homo ille...⁴¹

³⁹ Nav. dj., 283-84. Znakoviti su svi navedeni podaci i popratna tumačenja koja Krleža daje sa svog zrelog (ateističkog) gledišta. No ono što bismo ovdje posebno naglasili dvije su vrlo indikativne činjenice: prvo, odrasli Krleža 1942. zaključuje kako se s promjenom nazora - u stvari, s obraćenjem iz vjere u nevjeru - "mijenjaju ne samo sve vrijednosti i perspektive... nego i sve što se zove ljudsko bitisanje na zemlji"(!); drugo, u svom će dječaćkom iskustvu ili, točnije, nekritičnom prihvatanju darwinističkih pretpostavki cijelog života u čovjeku vidjeti majmuna, s atavističkim (životinjskim) nagonima. Štoviše, smiono će ga nazivati majmunom te uspoređivati s gorilom i čimpanzom (usp. bilj. 12-15).

⁴⁰ To potvrđuje i u književnim djelima. Mnoge su mu slike i refleksije vezane uz ministrantsko razdoblje. Tri-četiri su mu glavna motiva vrlo inspirativna. Rado ih prenosi i svoje junake. Darwinizam mu je, kako smo više puta spomenuli, s asocijacijom "čovjek-majmun", trajna konstanta. Jednako su mu tako vrlo česti motivi junaka-ministranata, sa svim njegovim osobnim oznakama: vjerom i nevjerom, kojekavim zavodnjama i transformacijama.

⁴¹ Nav. dj., 315-316. U posljednjoj rečenici koju izriče na latinskom u značenju: *da se nisam rodio taj čovjek...* aludira na biblijsku misao koju je Krist rekao za svog izdajicu Judu: "Bolje bi mu bilo da se nije ni rodio" (Mt 26, 24b). Ponovno ćemo upozoriti, bez obzira radi li se o stvarnosti ili ironiji, veoma je karakteristično Krležino shvaćanje grijeha. Koliko stoga što se tako iskreno optužuje, toliko i zato što ga tako (barem u izričaju) duboko doživljava, uspoređujući se s Judom i žaleći da je tako. To znakovitije je sve to kad znamo da se već tada, kad se događalo, svjesno udaljavao od vjere i vjerskog morala, odnosno da se smatrao ateistom kao i u vrijeme svoje zrele dobi kad piše. Pa ipak, sudeći po riječima, kao da je jedan i drugi put osjećao da su mu nedopušteni čini - dok je u crkvi buljio u Isabellu i kao "homo peccator" koješta sanjario o "kuperlaju iz Kožarske ulice" - bili osobni prijestup, prekršaj, grijeh. (Ako je i ironičan, svjestan je ozbiljnosti i nastranosti svojih čina).

To je autentični Krleža; realističan je i ironičan. I u godinama kad zapisuje svoja sjećanja. U svezi s tim su mu znakovite pojedine refleksije ili, bolje, neka vrsta ambivalentne samokritike u navedenom tekstu. Ako ćemo ga dobronamjerno shvatiti, a nema razloga da ga tako ne shvatimo, u svim mu se autobiografskim zapisima, u *Fragmentima*, *Dnevnicima* i *Djetinjstvu*, uz povremene ironije javljaju i ozbiljne primjedbe, i primjetljive kritike.

I ovdje se to osjeća. No bez obzira kako je pisac neke stvari shvaćao i kako će ih čitatelj prihvatiti, objektivan analitičar ne može prešutjeti duboke tragove Krležine religiozne svijesti i podsvijesti. Nije u pitanju samo teološko znanje i crkveno poznavanje određenih pojmova, obrednih dužnosti i vjerskih istina, nego i osobno doživljavanje, nutarnji odnos prema njihovim iskonskim vrijednostima. U tom su smislu indikativne navedene stilizacije 50-togodišnjeg pisca o svojim dječaćkim grijesima i svetogrđima. Iako je riječ o književnoj biografiji, u kojoj pisac po volji modificira sadržaje i odnose, stječe se dojam da u navedenom tekstu ima autentičnih ispovjednih tonova.⁴²

Tajanstven je Krleža, nepredvidiv. Imaju pravo koji kažu da je, unatoč očitom ateizmu, imao i "gorušično zrno" vjere. Jer, dok s jedne strane odbacuje Boga i sam se svjesno priznaje ateistom, s druge se negdje u podsvijesti gotovo religiozno kaje što je prihvatio Darwina i sablažnjivo sanjario o Isabelli.⁴³

Čujmo ga još malo u započetom ispovjednom tonu:

U protuslovljima zaglibljen nisam umio da se probijem do katarze. Da se ispovijedim, bio sam suviše kukavelj, da priznam,

⁴² Nećemo ovdje tvrditi da se Krleža, dok opisuje svoje djetinjstvo - vjeru i nevjeru - vratila religiozna svijest, ali je očito da je u komentarima veoma emotivan. Pa i religiozan.

⁴³ Te mu se uspomene povremeno javljaju i u književnim djelima. Na razne načine. Ponekad u svojim preispitivanjima, kroz književne priče i junake, preispituje i vjeru u darwinizam (kao i mnoge druge postavke). Tako se primjerice u filmskom scenariju *Put u raj* javlja glavnom liku, Bernardu, sjena poginulog ministranta, kojega je on zaveo na ateizam i pita: "Što će biti sa mnom, bio sam ministrant, vi ste mi prvi objasnili da boga nema, da smo rođeni majmuni... osvanuo sam pred Svevišnjim Prijestoljem kao operušano pile, uništili ste me svojim ateizmom." Bernardo mu neće jasno odgovoriti je li darwinizam istinit ili nije; pokušat će ga uvjeriti da je kriv zbog lošeg vjerničkog života, ali, kako sve više osjeća griznju savjesti, priznat će liječniku: "... moglo bi se reći, da sam mu 'ja razorio vjeru u Boga'. Bilo je to u našoj prvoj groznici darwinizma kad sam ga uvjerio kako smo svi mi zapravo majmuni" (*Put u raj*, 289-90 i 298).

I kojekava su mu maštanja o bludu i "kupleraju" koja u *Djetinjstvu* spominje česte književne epizode i motivi. Primjerice, glavni Krležin alter-ego Filip Latinovicz sam pripovijeda kako se u 6. razredu gimnazije "zaputio u kupleraj" (usp. *Povratka Filipa Latinovicza, u Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 93, 38-41, 80-81, 105 i 107).

nisam imao unutrašnje snage, da prevladam i da se uzdignem, da pobijedim sebe, za to sam bio previše slab. Svjestan svoje slabosti, teglio sam teret svoj u grijehu za koji je sveta Terezija jedanput rekla: un pecado mortal de los mas abominables,⁴⁴ a za koji se izricala osuda: Ligatis manibus et pedibus mittite eum in tenebras exteriores!⁴⁵

Znakovit je taj podatak. Bez obzira što je pedesetogodišnji pisac htio reći, na prvi mah se stječe dojam, da bi volio da je imao snage "da se probije do katarze", augustinovski rečeno: da slijedi *conversionem ad Deum*, a ne *aversionem a Deo* (*obraćenje Bogu, a ne napuštanje Boga*). To se međutim nije dogodilo. Darwin i Isabella su bili privlačniji od religioznih snova. I postao je ateist. Ali, nema dvojbe, vjera mu je ostavila u baštinu svoje tragove. Možda se i zbog toga tako uporno protiv nje borio i s prvom sumnjao u vjerodostojnost obraćenika.⁴⁶

Sve je to vrlo važno i u svim analizama indikativno. Krleža je krenuo iz kršćanskog svjetonazora noseći u sebi duboke uspomene, kaptolsku podsvijest i vjersku kulturu.⁴⁷ U tom se svjetlu može vrlo dobro pratiti i u nekim antitezama razumjeti njegova teističko-ateistička prepiranja i preispitivanja: s jedne strane visok stupanj vjerskog iskustva i teološkog znanja, s druge polemična oštrina i neumorna pretraživanja religioznog fenomena, u prvom redu s praktičnog gledišta koje ga je posebno zanimalo, uznemirivalo i privlačilo istodobno.⁴⁸

Napustivši kršćanstvo Krleža nije prestao o njemu razmišljati. Naprotiv, kao mislilac i pisac, stalno se njime bavio. Religiozna mu je dimenzija veoma uočljiva. Pogrešno bi je bilo izdvajati i smatrati osnovnom temom, ali bi jednako tako bilo pogrešno ne vidjeti njezino značenje i inspirativnu ulogu u čitavu djelu. Dakako, i Krleža je bio toga svjestan. Namjerno se je s njom suočavao. Ponekad vrlo anga-

44 Španjolski izričaj: *Jedan od najodvratnijih smrtnih grijeha*.

45 Nav. dj., 316. Krleža i ovdje pokazuje svoje široko poznavanje vjerskih pisaca i religiozne kulture. Navodi sv. Tereziju i aludira na evanđeosku prisposobu o kraljevskoj svadbenoj gozbi (Mt 22, 13). Latinski izričaj u prijevodu znači: *Svezite mu ruke i noge i bacite ga u trnine izvanjske*.

46 Usp. bilj. 28, drugi dio.

47 Rado će stoga o njima govoriti o ministratima (mnogi su mu junaci bili ministranti) i o kršćanskoj kulturi. Dodajmo k tome da je malo koji naš pisac, pa i teolog, tako doboro poznavao kršćanstvo i kršćansku kulturu kao Krleža.

48 I to je ponio s ministrantskim iskustvom: "U dramskom sudaru posluživao sam kod prvih svetih misa, razvijajući se oko 1902.-03. u krugu svojih protuslovlja, više-manje nesvjesno, ali zato ne manje intenzivno u smjeru praktičnog atelzma" (*Djetinjstvo*, 292).

žirano. Iako su mu se podsvjesni impulsi i vanjski izazovi redovito međusobno miješali i superponirali, nešto ga je iznutra sililo da ne bude pasivan registrator. Stoga je u svojoj duhovnoj oporbi pošao od metafizičke negacije. U tom je nadahnuću - da upotrijebimo njegov izričaj - u nekim razdobljima tendenciozno djelovao. Smiono se suprotstavljao religioznim stajalištima i povremeno borio s Bogom.⁴⁹

Kad nam je sve to poznato, lako ćemo se složiti da mladenačko razdoblje Krležina života, vjerska iskustva i ateistički preobražaj, svjesna i nesvjesna povjerenja i sumnje, doživljaji, odnosi i opcije iz tih prvih godina pružaju najbolji uvod u slojevitu tematiku Krležina religioznog svijeta, njegova i njegovih junaka (u koje vrlo često projicira svoja pitanja i probleme). Zlatan su ključ i istinsko osvjetljenje mnogih auktorovih teza i antiteza, pristupa i postupaka.

RELIGIOUS WORLD OF MIROSLAV KRLEŽA

Summary

The religious world in Krleža's literary works is very complex and multi-layered. Although the author's atheistic approaches and opinions are prevalent, there are also various options and characters, religious and irreligious, which is extensively discussed in the complete study. Here we publish the introductory part, which, on the one hand, looks into the essential characteristics of Krleža's literary output, and, on the other hand, into the earliest religious experiences of young Krleža, or more accurately, his literary record from later years (1942), about his boyhood (the life of a server at the altar) and his atheistic transformation in the first grammar - school classes.

As a representative of several generations, Krleža was very dynamic, literary and ideologically. His complete works include about 60 volumes. There are all literary genres and kinds in them, many of them of lasting value. They are full of various stories and destinies, historical unrests and philosophical divides of people and worlds. His views are always critical and pessimistic; in his philosophy evil is more powerful than the good. Therefore, he rather speaks about the imponderable destiny of evil and historical misery of middle - class

⁴⁹ U analitičkim istraživanjima, u pripovijesti, drami i romanu, najčešće se poziva na neautentičnost vjerničkog života i šutnju Neba, kaos u čovjeku i nepravde u društvu. Ipak, i u tome su mu najsnažniji indikatori njegovi osjećaji, neka vrsta osobne intuicije: da Boga *nema*, da je čovjek jedino razumno biće u svijetu i svemiru.

society than about the redeeming power of Being in the final victory of the good.

According to his own admission, he was attracted to atheism in his young ages because of his inclination toward ethical freedom, toward Isabella, as well as because of Darwin's theory that man was relative to the monkey.